СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ, КЛОН - СМОЛЯН

Национална научна конференция "Родопите и човекът"
30 – 31 октомври 2008, Смолян, България

ISBN 978-954-397-009-4

НАЦИОНАЛНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ

"РОДОПИТЕ И ЧОВЕКЪТ"

СБОРНИК ДОКЛАДИ

Смолян
30 – 31 октомври 2008 г.

ISBN: 978-954-397-009-4

СБОРНИК С НАУЧНИ ДОКЛАДИ

- Направление „Хуманитарни науки”
- Направление „Природни науки. Туризъм”

ISBN: 978-954-397-009-4

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ, КЛОН - СМОЛЯН
Национална научна конференция "Родопите и човекът"
30 – 31 октомври 2008, Смолян, България ISBN 978-954-397-009-4

СЪДЪРЖАНИЕ:

Христо Гиневски
Никола Примовски - ученият, журналистът,краеведът, общественикът 10

НАПРАВЛЕНИЕ: „ХУМАНИТАРНИ НАУКИ"

Андрей Печилков
Полковник Владимир Серафимов – освободителят на Смолянския край (Бегъл биографичен преглед) **20**

Георги Юручев
Поява, динамика и тенденции при развитието на обучението по технологии в Средните Родопи до началото на XX век **27**

Георги Юручев
Динамика и тенденции при развитието на обучението по технологии в Средните Родопи до средата на XX век **33**

Димитър Колев, Любомир Цонев, Антонио Сезар, Гонзалес-Гарсия
Ориентация на долмени в Източните Родопи **46**

Добрина Желева-Мартинс
Културно наследство и златопроизводство – брак по сметка (по примера на Крумовград) **54**

Елена Николова
Антропонимична характеристика на един родопски род (Каневският род в с. Момчиловци, Смолянско) **61**

Елена Меракова
Стою Неделев Шишков и Родопите **68**

Йордан Илиев
Населението на Родопите през Античността **80**

Красимира Чакърова, Младен Сираков
Обществеият и културен живот в Родопите и руската бяла емиграция **87**

Мария Главчева
Пейо Шишманов и националноосвободителните борби в Средните Родопи (1902-1912) **93**

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ, КЛОН - СМОЛЯН
Национална научна конференция "Родопите и човекът"
30 – 31 октомври 2008, Смолян, България ISBN 978-954-397-009-4

ОРИЕНТАЦИЯ НА ДОЛМЕНИ В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ

Д. Колев[*], А. С. Гонзалес[**], Л. Цонев[***]

[*] Институт по астрономия, БАН, НАО "Рожен", България
[**] Автономен университет на Мадрид, Испания
[***] Институт по физика на твърдото тяло, БАН, България

ORIENTATION OF DOLMENS IN EASTERN RHODOPES

D. Kolev[*], A. C. Gonzalez[**], L. Tsonev[***]

[*] *Institute of Astronomy, BAS, NAO "Rozhen", Bulgaria*
[*] *Autonomous University of Madrid, Spain*
[*] *Institute of Solid-state Physics, BAS, Bulgaria*

ABSTRACT. *Analysis of the orientation of the axis of 13 dolmens in Bulgarian Eeastern Rhodopes is presented. The magnetic azimuths A_m and the GPS-positions were measured. The magnetic-deviation correction of ΔA_m=5° was used to evaluate the geodetic (from North) azimuths A_o. The azimuths occupy narrow sectors around A_o=90°, 160°, 200° and 270°-300°. The topographic analysis shows that the orientation is connected with some height or peak in the vicinity of the dolmen rather than with astronomically significant directions. Several questions about the ritual practice arising from this study are discussed.*

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Изучаването на долмените (вид мегалити, целокаменни камери с покривна плоча) у нас започва след Освобождението [1, 2]. В началото на XX век броят им се оценява на повече от 600, но днес са останали едва около *стотина*, повечето разрушени. Разпространени са неравномерно и главно в Ю-И България – на територията на Източните Родопи (най-малко), Сакар и Странджа. Много от тези паметници са в непосредствена близост с границата ни с Гърция и Турция и ареалите им продължават и в тези държави (например, гръцките долмени при селата Руса, Котроня и Кила, южно от Ивайловград, върху склоновете на Източните Родопи, чак до десния бряг на р. Марица [3]).

Долмените се разглеждат обикновено като гробни съоръжения, но се свързват и с някакви по-общи религиозни ритуали [4; 5], т.е. с определена идеология. Една ранна религия може да почита и небесни светила, най-често Слънце или Луна, и да прилага астрономически значима ориентация на строителни оси на сакралните си строежи. Затова проверката на тази „археоастрономическа хипотеза" е препоръчителна при едно комплексно изследване.

Още Бончев [2] отбелязва *различната ориентация* на долмените в Сакар и търси закономерности в зависимост от конструкцията на съоръженията, но без да дава някаква интерпретация за ориентационен принцип. И неговите, и следващите изследвания, включително и капиталният труд «*Мегалитите в Тракия*» [6] се ограничават до общи описания на посоките (Ю; Ю-З и т.н.), но районът на Източните Родопи остава настрана от тези изследвания чак до последните десетилетия на XX век.

ISBN: 978-954-397-009-4

Единственият известен ни опит за статистически анализ на ориентации (*оценявани по публикуваните чертежи*) на български долмени от Сакар и Странджа в рамките на архео-астрономическата хипотеза предприема в докторската си дисертация Н. Дерменджиев [7]. Изводът му е, че няма сигурни доказателства за насочване в посока на слънчеви изгреви или залези, а преобладаващото южно изложение на входовете им изключва пряко попадение на слънчева светлина във *вътрешността* им (последното Дерменджиев свързва и с определени религиозни табута на орфизма). Но у нас липсваха *еднородни* измервания на ориентациите на осите на долмените, годни за археоастрономически анализ [8].

Последният пропуск бе донякъде запълнен от две експедиции (март 2006 и юли 2008) на Института по астрономия при БАН, с участие на колеги от ИФТТ-БАН, Астрофизическия институт на Канарските острови и Мадридския автономен университет, Испания, чиято цел бе измерването на ориентацията на осите на долмените у нас. В резултат бе създадена еднородна база данни за 81 долмена в Източните Родопи, Сакар и Странджа. Тук ще се спрем на някои резултати за обходените през 2008 г. 13 долмена в Източните Родопи.

2.МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Методиката включва следните дейности: 1) – определяне с полеви GPS-прибор на *географските координати* φ и λ; 2) – измерване на *магнитния азимут* $A_m°$ на централната ос на долмена от задната стена към предния отвор или, в краен случай, по ръбовете на запазени надлъжни плочи. Бяха използвани компас-клинометри SUUNTO TANDEM. В базата данни са включени само измерванията на д-р Гонзалес. Вътрешната точност на отчитане с този прибор за опитен наблюдател достига до ±0.25°. *Астрономическите азимути* A_o (или геодезическите, от севера) са изчислени по формулата $A_o=A_m+\Delta A_m$. *Магнитното отклонение* ΔA_m *от картния север* беше измерено за района на с. Черничево, Крумовградско по карта с мащаб 1:50000. Получената поправка $\Delta A_m=+5°$ бе използвана и за близкия район на Ивайловград.

3. ДОЛМЕНИ В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ – КРАТКО ОПИСАНИЕ

Публикациите за долмените в Източните Родопи са малко и някои са в трудно достъпни издания с малък тираж. Не ни е известна *обзорна* статия по въпроса. Срещат се оценки за наличие на над 100 долмена в региона (включително и на гръцка територия) [3] и за отделяне на източнородопските долмени в отделна, обособена, група [9]. Ние, обаче, видяхме и измерихме не повече от 15 долмена и то повечето в окаяно състояние. До началото на експедицията успяхме да съберем информация за наличие само на три долменни района в Източните Родопи: Крумовградско (с. *Черничево* и с. *Аврен*), Ивайловградско (с. *Железино* и с. *Плевун*) и Харманлийско (с. *Остър камък*). Последният, обаче, въпреки географската си принадлежност към Източните Родопи, локално и типологично (а и като племенна характеристика на строителите му) трябва да бъде отнесен към сакарските долменни комплекси и тук не се разглежда. "*Незначителни останки*" от долмени около с. *Бисер*, както и долменно поле с едно по-запазено и останалите разрушени съоръжения до с. *Любеново* (съответно в източния и западния край на рида Хухла около Харманли) са отбелязвани в миналото [10]. И те най-вероятно са били от типа на сакарските. По-подробни археологически изследвания на долмени от Източните Родопи са правени от Г. Кулов [11] и Г. Нехризов [12;13].

ISBN: 978-954-397-009-4

В настоящото изследване са включени долмени в два ареала на Източните Родопи: около с. *Черничево*, Крумовградско и около селата *Железино* и *Плевун*, Ивайловградско.

3.1. Долмени в Крумовградско. Изследваната от Кулов [11] група долмени в м. *Хамбардере,* С-И от Черничево, се намира *западно* от връх *Църквище* (915 м). Авторът споменава още едно име за терасата с долмените – "*Чукурски юрен*" и привежда карта-схема и план с ориентировка (неотбелязано магнитна или картова). Търсейки местни водачи за *Хамбардере* (местността не фигурира с име на картите ни), ние попаднахме на човек, който ни доведе до долменен некропол, *източно* от връх *Църквище*, на около 10-на км от Черничево, по пътя за с. *Казак*. Всъщност, *Хамбардере* е и хидроним, приток на Бяла река с корито на *изток* от *Църквище.* На *запад* от рида текат други притоци на река Бяла: Коджадере, Корудере, Караджадере. Смятайки, че се намираме именно в м. *Хамбардере*, ние се бяхме озовали при *втори* долменен район около Черничево, с надморска височина около 540 м, бегло споменат от Кулов [11] с името *Мезарлък янъ*. Тук бяха измерени ориентациите на 4 от всичко 6 забелязани долмена (Фиг. 1), за които това се оказа възможно – навсякъде иманярите са оставили руини!

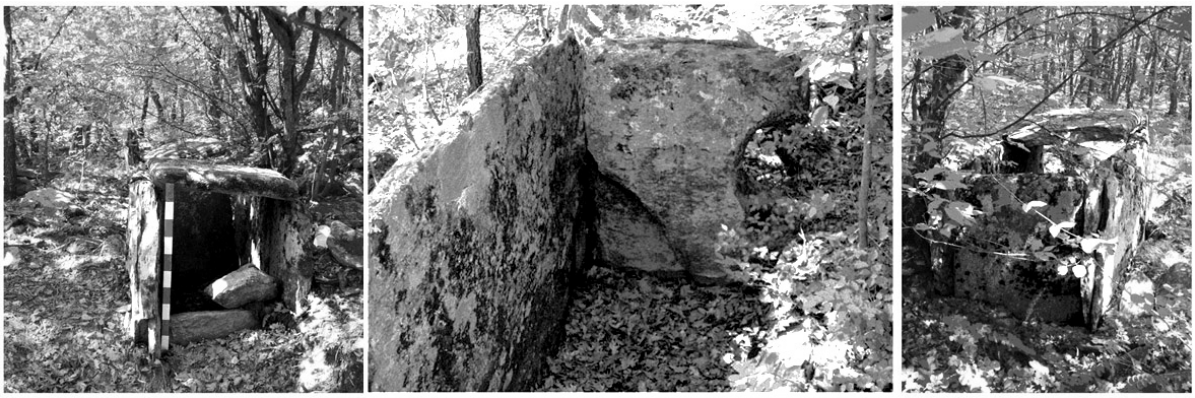

Фигура 1. *Долмени в Хамбар дере – м. Мезарлък янъ, с. Черничево*

Ще отбележим още, че долмените, изследвани от Кулов, са сред най-високо разположените от известните ни такива градежи у нас (на подобна височина, над 700 м, се намира само двойката долмени в м. Мангъра, под вр. Вишеград в Сакар).

3.2. Долмени в Ивайловградско. Долмените в околностите на Ивайловград са открити за науката сравнително отскоро при теренни обхождания и разкопки под общото ръководство на д-р Г. Нехризов. Най-известни са долмените в землищата на селата Железино и Плевун. От нас бяха обследвани над десет разпознаваеми долмена, от които за 9 бяха измерени ориентациите на осите им. Сред тях се открояват два, които се различават толкова от останалите, а и помежду си, че се налага да се опишат отделно.

Долменът до с. Железино, в м. *Турските гробища*, би могъл да се нарече „*долменът с кромлех*" – Фиг. 2а. Датиран е от края на второто хилядолетие пр. Христа /КБЕ/. Гробът в могилата е ориентиран почти точно И-З. Използван е столетия наред през I хил. пр. Хр. и дори по-късно [12]! По свидетелство на местни жители, до започването на разкопките долменът е бил в могила с височина над метър. Ограден е с кръг плътно подредени плочи. Подобна крепида на могилата е била характерна за много долмени в Сакар и Странджа [2]. Днес това е изглежда единственият достигнал

ISBN: 978-954-397-009-4

до нас в този си вид обект, което го прави наистина неповторим и заслужаващ особено внимание и грижи за съхранението му!

Другият забележителен долмен, до пътя преди с. Плевун, може да бъде наречен „*дългият долмен*" – Фиг. 2б (описание на разкопките в [13]). Датиран е след V в. пр. Хр. (КЖЕ), т.е., доста по-късен е от долмена край Железино и също е ориентиран почти в източна посока. Със сложната си, несрещана при други долмени форма и обща дължина над 7 м, той може да се разглежда като преходен етап към *следващите* по-късни съоръжения на траките – подмогилните гробници, като близката до Мезек (IV в. пр. Хр.).

И тук с огорчение трябва да отбележим, че разкриването на обекта поставя на изпитание целостта му – бързо обрасъл, броени години след разкопките, той е готов да рухне.

Долмени над пътя от Плевун за главното шосе, западно от с. Кобилино – Фиг. 3, 1-2. Тази група малки, цистоподобни долмени е в много лошо състояние – разкрити, копани, с разпилени плочи. Измерване на посоката бе осъществено само за 2 от тях.

Долмени под вис. Гьолищата (511.9), северо-източно от с. Железино – Фиг. 3, 3-5. От тези също цистовидни долмени бяха измерени ориентациите на 5. Въпреки нарушената им цялост и липса на предните плочи, наличието на изправени странични и задни плочи позволи достатъчно надеждно измерване.

Фигура 2. *Долменът до с. Железино (а) и «Дългият долмен» до пътя за с. Плевун (б).*

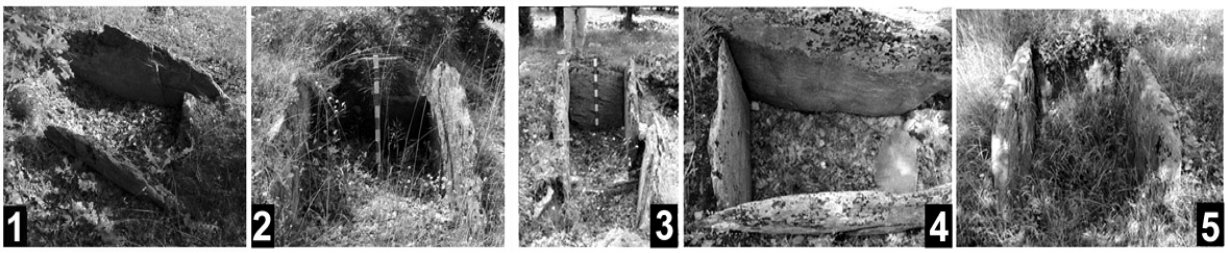

Фигура 3. *Долмени над пътя от Плевун към разклона на пътя за Ивайловград, на запад от с. Кобилино (1-2) и около с. Железино, до кариерата за гнайс (3-5).*

4. АНАЛИЗ НА ОРИЕНТАЦИЯТА НА ДОЛМЕНИ ОТ ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ

Нашите дни показват голям разнобой в насочването на долмените. Разбира се, изгреви и залези на слънцето или луната има в доста широки азимутални сектори, в

ISBN: 978-954-397-009-4

които попадат и осите на малка част от обходените обекти. По-голяма е честотата на южни и югозападни ориентации, наблюдавана при долмени в Сакар и особено в Странджа [14]. В случая с долмените на Източните Родопи имаме по-скоро разпределение на ориентациите в отделни сектори – Фиг. 4. При това, от цялата извадка, измерени от нас ориентации на долмени, *само тук се срещат източни азимути – около* A_o*=90°-100°*!

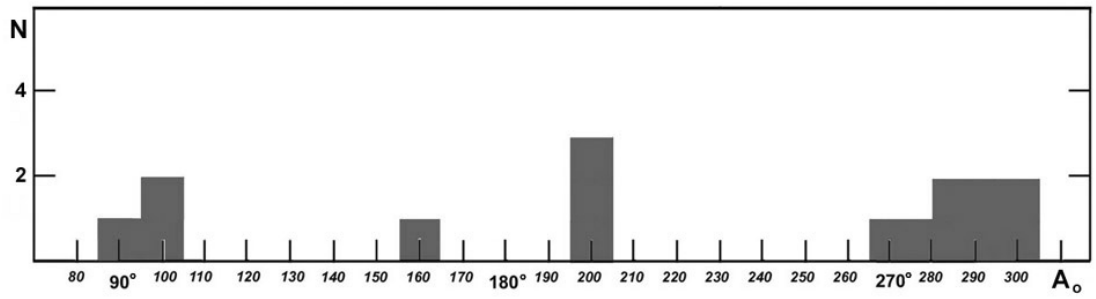

Фигура 4. *Разпределение на азимутите на осите на долмени от Източните Родопи.*

Картирането на долмените на топографски карти е необходима стъпка за оценка на положението им в реалния пейзаж. За целите на ориентационния анализ, обаче, по-информативно е нанасянето на обектите върху изчистените от други подробности релефни карти – Фиг. 5 и 6.

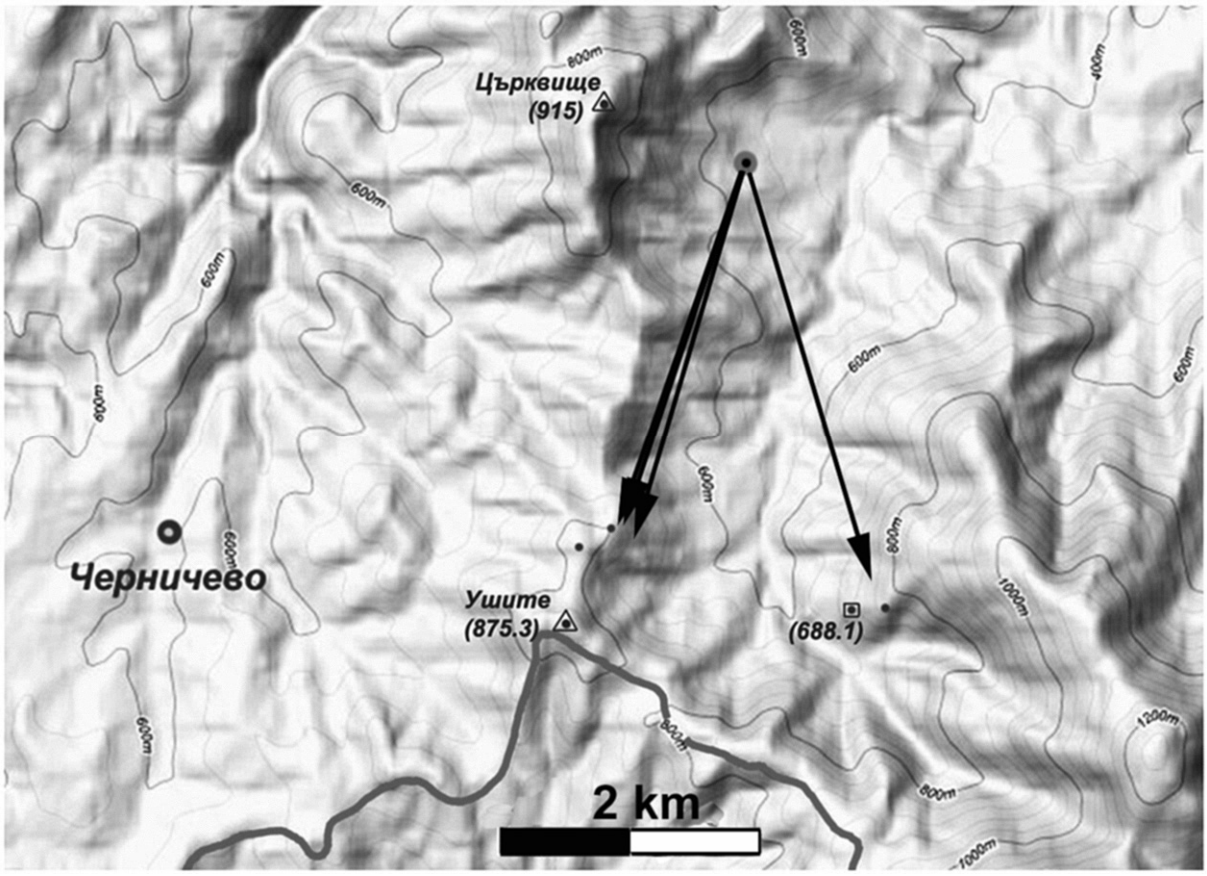

Фигура 5. *Ориентация на долмените при с.Черничево, Крумовградско.*

ISBN: 978-954-397-009-4

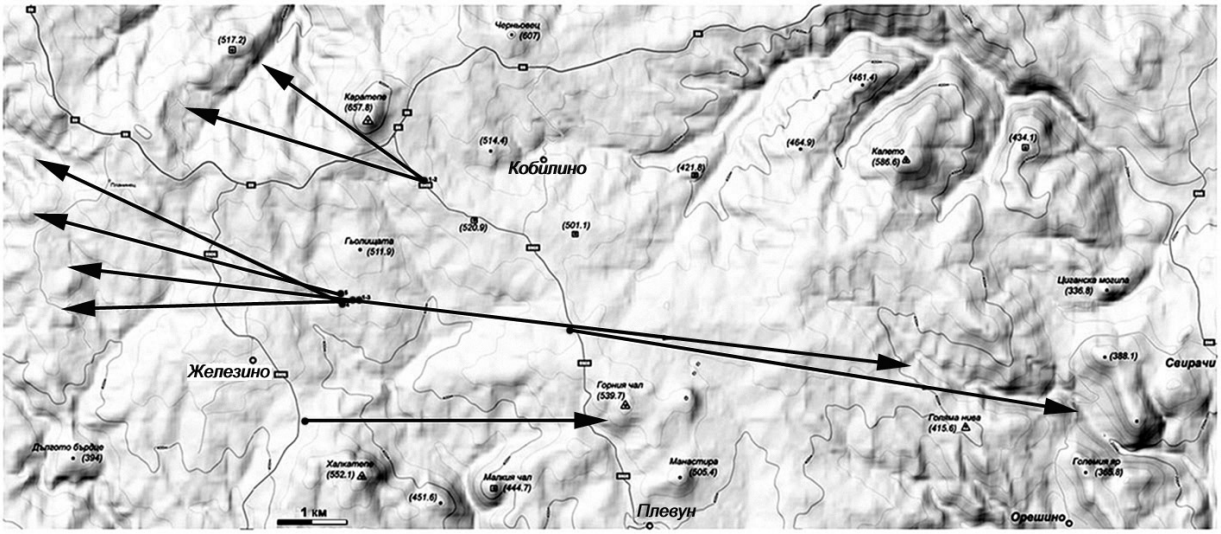

Фигура 6. *Ориентация на долмените от Ивайловградско.*

От пръв поглед се забелязва една особеност: *в повечето случаи осите на долмените сочат към по-близки или по-далечни височини*! Тук едва ли има «астрономия», въпреки че Ивайловградските долмени са насочени в сектори на хоризонта, в които има изгреви и залези на светилата. По-естествено е да мислим, че осите на долмените тук следват общата И-З ориентация на плитката долина, в която са изградени. Остава обаче важният въпрос: *защо са насочени именно към даденитe, а не към други височини*? Какво е движило тези хора? Може би широко разпространената представа за преклонение към природни феномени като височини, скали, ждрела и др. При това, разновремието на тези паметници може да наведе и на мисъл за различни етно-религиозни характеристики на населенията. Мотивация в изграждането на «сакралния пейзаж» би могло да бъде и *ориентиране към тачени места,* светилища, оброчища, храмове, разполагани обикновено по върхове и могили. Ще обърнем внимание на факта, че осите на три от ивайловградските долмени, в т.ч. на двата уникални и силно различни, сочат към две височини между селата Орешино и Свирачи (или към ждрелото, над което те се издигат рязко). Може би не е случайно, че в същата посока е и височината *Горния чал* (540 м) с редица изкуствени могили около нея?

Същият ориентационен принцип, изглежда, преобладава и при долмените от Сакар и Странджа [14]. Следователно, при всички наши долмени липсва единен ориентационен център или посока, както е при по-късните монотеистични религии, християнството (посока – изток) или исляма (център – Мека). Остава предположението за местни, племенни, тотемни центрове, повлияли в различно време ориентациите на ритуалните съоръжения на тогавашните обитатели на нашите земи. Не е изключено особено големите долмени да са служили не само като гробници (дори и родови), но и за нещо по-широко, като параклисите за нас.

Нуждае се от допълнително проучване и тезата за типовото различие на източнородопските долмени от останалите в нашата и турска Тракия [9]. В Мрежата, на страница на Ивайловград, е публикуван материал, датиращ целия клас обекти в общоприетите рамки (РЖЕ, XII-VI в. пр. Хр.), но свързващ ареала им *само с* «*племенната територия на одрисите*» [15]. Но дори бегъл поглед върху известната география на тракийските племена показва, че източнородопските долмени у нас и в Гърция са по-скоро на територията на племето *кикони*. Само районът около Харманли може да се отнесе към населените с *одриси* земи. Това още веднъж очертава

ISBN: 978-954-397-009-4

възможните етнокултурни отличия като причина и за наблюдаваните различия в тези паметници.

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Предварителният анализ показва, че астрономически значими ориентации като че ли не се откриват при долмените в Източните Родопи. Въпреки малкия брой обходени от нас паметници не смятаме, че измервания на нови долмени биха довели до отхвърляне на този извод. Критерият за избор на конкретен ориентир остава по-скоро неясен засега.

Бихме желали да споменем и ужасяващото състояние на повечето обекти. Положението и с двата уникални и вече «социализирани» долмена в източнородопския район събужда също противоречиви чувства и поставя редица въпроси за опазването на културноисторическото ни наследство. Очевидно е, че и безупречно проведени разкопки оставят след себе си *оголени и изложени на природната и човешка стихии* паметници. Би било престъпление, ако допуснем изчезването им след *хилядолетно* съществуване.

Благодарности: Изследванията ни бяха подкрепени от ИА и ИФТТ, БАН. *А.С.Г.* финансира своето участие с грант *AYA2004-01010* "*Orientatio ad Sidera*" на испанското Министерство на образованието и науката. Признателни сме на многобройните ни помощници от различни ведомства – Гранична полиция, кметства, музеи, както и на любезните ни местни водачи, които не пожалиха времето и спокойствието си, за да ни спестят лутането в търсенето на долмените, чиито местонахождения като правило са изключително неясно описани в различни източници!

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Шкорпилови, братя, Паметници из Българско, I, 1, София, 1888.

[2] Бончев, Г., 1901, Мегалитни паметници в Сакар планина, СБНУНК, 18, с. 659-703.

[3] Нехризов, Г., 1993, Могилните некрополи в Източните Родопи, Първи международен симпозиум "Севтополис – НАДГРОБНИТЕ МОГИЛИ В ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА", Казанлък, 4 - 8 юни 1993 г.

[4] Делев, П., 1979, Сондаж на долмена в м. Белата трева при с. Хлябово, Ямболски окръг, АОР-1978, с. 49.

[5] Агре, Д., 2004, Археологически проучвания на долмен и могила от РЖЕ край Белеврен, община Средец през 2004 г., XXIV среща на музеите от Ю-И България, Китен-2005, кн.1, Ц-р за подв. арх., София, с. 20-21.

[6] Венедиков, И., Ал. Фол (ред.), 1976, Мегалитите в Тракия, т.1, С., „Наука и изкуство", гл.3: Долмени, с. 36-81.

[7] Дерменджиев, Н., 2005, Дисертация, гл. 4.2.3.

[8] Костов, Р., 2004, Мегалитни паметници на българска територия, Вселена, наука и техника, бр.4 с. 29-36; = 2008, http//bgrod.org/traki/index.php?id=46.

ISBN: 978-954-397-009-4

[9] Нехризов, Г., 2001, *Траките,* в: сб. „*Родопско краезнание*", съст. М. Гумаров, К. Гарена, ред. проф. М. Ковачев, Източнородопски регионален център по краезнание, Кърджали.

[10] Аладжов, Д., 1974, Селища, паметници, находки. Материали за археологическата карта на Хасковски окръг, №6, Хасково, с. 4; 21.

[11] Кулов, Г., 1993, Некропол от долмени при с. Черничево, Крумовградско, ИМЮБ, XVIII-1992, Пловдив, „Касталия", с. 47-62.

[12] Нехризов, Г., Р. Миков, 2002, Теренни обхождания и спасителни разкопки във водосборния район на Бяла река, АОР-2001, С., с.76-77.

[13] Нехризов, Г., 2005, *Долмен при с. Пелевун*, http://archaeology.travelguide-bg.com/forum/viewtopic.php?t=60&sid=fd870ece6bed6395870d512e001ea24a.

[14] Kolev D., L. Tsonev, A. C. Gonzalez-Garcia, V. Koleva, 2008, *The Orientation of dolmens in Bulgasria*, в: „Geoarchaeology and archaeomineralogy. Proceedings of the International Conference 29-30 October 2008, Sofia", eds.: R. Kostov et al., Sofia, pp. 167-174.

[15] *Тракийски долмени*, 11.06.2006, http://ivaylovgrad.info/index.php?option=com_content&task=view&id=35&Itemid=137&lang=bg.